

بررسی کنش گفتاری امام علی (علیه السلام) در معرفی اصحاب جمل
بر اساس روش تحلیل محتوای کیفی

نازی قنبری پریخانی* / علی باقر طاهری نیا**

تاریخ پذیرش: ۹۹/۹/۲۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۳/۲۱

چکیده

دشمن‌شناسی از محوری‌ترین مسایل در تقابل‌های خصمانه به شمار می‌رود. در سیره پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز به این امر توجه بسیار شده است. در میان معصومان، حضرت علی (علیه السلام) با توجه به شرایط حکومتی پنج ساله خویش با دشمنان بیشتری روبرو بود که گروهی از آنها سابقه درخشانی در زمان پیامبر (ص) داشتند. از جمله آنها اصحاب جمل بود که با توجه به وجهه آنان نزد مسلمانان، آماده‌سازی سپاه برای مقابله با آنها دشوار بود. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و با رویکرد تلخیصی، مضامین خطبه‌های امام در بازه زمانی قبل از جنگ جمل در رابطه با معرفی این گروه مورد کدگذاری و مقوله‌بندی قرار گرفته است. این مضامین در سه مقوله اصلی «پیش‌بینی شکست دشمن»، «نکوهش کنش ناپسند دشمن» و «افشاگری سیاسی در مورد دشمن» دسته‌بندی شده که در آنها امام (علیه السلام) برای اقناع مخاطبین از ادات تأکیدی بیشترین بهره را برده است. فراوانی مقوله افشاگری، بیشترین سهم را از سخنان امام (علیه السلام) داراست. بیشترین بسامد مضامین این مقوله نیز به بیعت شکنی طلحه و زبیر اختصاص دارد که میزان اهمیت این موضوع از دیدگاه حضرت علی (علیه السلام) را نشان می‌دهد.

n.ghanbari@ut.ac.ir

btaheriniya@ut.ac.ir

*. دکتری زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

** استاد دانشگاه تهران

واژگان کلیدی

امام علی (علیه السلام)، اصحاب جمل، دشمن‌شناسی، تحلیل محتوای کیفی.

مقدمه

تحلیل محتوا یک روش اسنادی و کاربردی است که پژوهشگران با استفاده از این روش، به واریسی نظام‌مند داده‌های خود می‌پردازند. تحلیل محتوا به محقق کمک می‌کند تا لایه‌های پنهان و زیرین پدیده‌های مرتبط با موضوع پژوهش را به دست آورده و به اهدافی که پژوهش در راستای آن انجام می‌گیرد، نزدیک شود.

در واقع تاریخ تحلیل محتوا، سیر تحول و گسترش روشی است که قرن‌ها پیش برای فهم اطلاعات مربوط به محیط زندگی، به شیوه‌های مختلف به کار رفته است. از این رو سابقه تحلیل محتوا به قدمت فرهنگ و تمدن جوامع بشری است (محمدی مهر، ۱۳۸۷: ۱۵). تحلیل محتوا روشی است که می‌توان آن را درباره انواع گوناگون پیام‌های مندرج در آثار ادبی، مقاله‌های روزنامه‌ها، خطابه‌ها، گزارش‌های مختلف، برنامه‌های شنیداری و دیداری به کار بست (کیوی، ۱۳۷۵: ۲۲۲).

اولین نامی که تاریخ تحلیل محتوا را واقعاً روشن می‌کند، هارولد لاسول^۱، دانشمند برجسته آمریکایی علوم سیاسی است. او در سال ۱۹۲۷ کتابی با عنوان «تکنیک‌های تبلیغات در دنیای جنگ» را منتشر کرد (باردن، ۱۳۷۴: ۱۰). در اوایل نیمه دوم قرن بیستم یعنی در سال ۱۹۵۲ تحلیل محتوا به عنوان یک روش علمی پایه‌گذاری شد. در این سال برنارد برلسون^۲، محقق مشهور آمریکایی کتاب جامعی به نام «تجزیه و تحلیل محتوا در تحقیقات ارتباطی» تألیف کرد (محمدی مهر، ۱۳۸۷: ۲۱). وی تحلیل محتوا را «پژوهشی برای توصیف عینی، سیستماتیک و کمی محتوای آشکار پیام» معرفی کرده است (کرپیندورف، ۱۳۷۸: ۲۶).

از اواخر دهه ۵۰ میلادی ابداع زبان رایانه، تحلیل حجم عظیم و مکرر داده‌ها را میسر کرد و طی چند دهه، رشد نرم افزارهای رایانه‌ای، انقلابی در کار شاق پردازش متون پدید آورد آنچنان که تحلیل محتوا را به روش علمی تحول یافته‌ای بدل کرد که دستیابی به استنباط‌هایی دقیق‌تر از داده‌های کلامی نمادین و ارتباطاتی را میسر کرد (همان: ۲۳-۲۱). در ادامه‌ی توسعه روش تحلیل محتوای کمی و جهت رفع نقایص آن، روش تحلیل محتوای کیفی به وجود آمد که نسبت به روش کمی انعطاف بیشتری داشت.

1 Harold Lasswell

2 Bernard Berelson

بیان مسأله

امروزه تحلیل محتوا با دو روش کمی و کیفی به عنوان یکی از گسترده‌ترین ابزارهای تحلیل، در طیف وسیعی از کاربردهای پژوهشی در علوم اطلاعات و کتابخانه‌ای مورد استفاده قرار گرفته است و روشی قابل قبول خصوصاً در بررسی‌های متنی است (مهرداد، ۱۳۹۴: ۱۰). در این راستا پژوهش حاضر قصد دارد تا با استفاده از روش کیفی و با رویکرد تلخیصی-استقرائی، به تحلیل مضامین خطبه‌های قبل از جنگ جمل بپردازد تا از رهگذر این پژوهش معلوم گردد آن حضرت در معرفی اصحاب جمل چه مضامینی و به چه شکلی به کار برده است، به نحوی که با سخنرانی‌های آن حضرت، در ذهن مخاطبان تردید و شبهه‌ای نسبت به مقابله با اصحاب جمل باقی نماند، به طوری که با عزمی جدی به مقابله با آنها برخاستند.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر و با معرفی روش‌های نوین تحلیل متون به منظور تحلیل مفاهیم ظاهری و نهفته در آنها و دستیابی به روابط بین آنها در صورت وجود، پژوهش‌های موفقی در تحلیل محتوای نهج البلاغه به سرانجام رسیده است که می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- بهرام رنجبریان و همکاران در مقاله «تحلیل مؤلفه‌های حکمت در نهج البلاغه با استفاده از تحلیل محتوا» (۱۳۹۰)، به تبیین مفهوم حکمت و مؤلفه‌های اصلی آن برای مدیران پرداخته‌اند.
- اعظم مرادی پژوهشی با عنوان «غم و شادی در نهج البلاغه با روش تحلیل محتوا» (۱۳۸۶) انجام داده که نتایج آن در نشریه پژوهش‌های نهج البلاغه انتشار یافته است.
- «تحلیل محتوای نهج البلاغه با تأکید بر مفاهیم ارتباطی» (۱۳۹۱) که به عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد توسط سمیرا حبیبی منفرد در دانشگاه علامه طباطبائی به سرانجام رسیده، به دنبال محتوا و مفاهیم ارتباطی و توصیف آنها در نهج البلاغه است.
- پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد «تحلیل محتوای روند تغییرات سخنان امام علی (علیه السلام) خطاب به مردم در دوران حکومت در نهج البلاغه» (۱۳۹۱) که توسط نرگس السادات مبلغ در دانشکده علوم حدیث قم انجام شده به دنبال بررسی روند تغییرات سخنان امیرمومنان خطاب به مردم در دوران حکومت‌شان است.

بررسی پژوهش‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که هیچ کدام به صورت اختصاصی به تحلیل محتوای کیفی خطبه‌های جهادی امام علی (علیه السلام) با محوریت دشمن‌شناسی آن حضرت، نپرداخته است.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر، با یکی از روش‌های متن‌پژوهی، با عنوان «روش تحلیل محتوای کیفی» و رویکرد «تلخیصی»، به تحلیل محتوای خطبه‌های امام علی (علیه السلام) پرداخته شده است. در این راستا با استفاده از نرم افزار مکس کیودا (نرم افزار تحلیل محتوای کیفی) ابتدا کدگذاری و مقوله‌بندی مضامین انجام گرفته، سپس نتایج در قالب جداولی ارائه شده و در ادامه به تحلیل آنها پرداخته شده است. جامعه آماری در این تحقیق کلیه خطبه‌های جهادی امام علی (علیه السلام) قبل از جنگ جمل می‌باشد. در جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز، علاوه بر کتاب «نهج البلاغه» از منابع معتبر دیگری بهره گرفته شده که از جمله آنها می‌توان به کتاب «نهج السعاده» اثر محمد باقر محمودی، کتاب «الجمل و النصره لسید العتره فی حرب البصره» اثر شیخ مفید و «شرح نهج البلاغه» اثر میثم بحرانی اشاره کرد.^۱

سؤال‌های پژوهش

- از رهگذر این پژوهش به سؤالات زیر پاسخ داده می‌شود:
۱. امام علی (علیه السلام) اصحاب جمل را چگونه معرفی نموده است؟
  ۲. با تکیه بر رویکرد «تلخیصی» و کمی‌سازی و تحلیل مضامین ویژه، امام علی (علیه السلام) در معرفی اصحاب جمل به چه عناصر و ویژگی‌هایی توجه داشته است؟
  ۳. آن حضرت در معرفی اصحاب جمل از کدام شگردهای ادبی، بیشتر بهره برده است؟

ضرورت پژوهش

پس از رحلت پیامبر ﷺ، اسلام واقعی از مسیر اولیه خود منحرف و خلافت از خاندان پیامبر اسلام ﷺ گرفته شد، از این رو، از همان ابتدا، امامان شیعه تلاش خود را صرف شناسایی چهره دشمنان اسلام کردند. در میان معصومان، رفتار حضرت علی (علیه السلام) با دشمنان بسیار حائز اهمیت است. آن حضرت با دشمنانی مواجه بود که پیامبر ﷺ با این نوع دشمن مواجه نبود. پیامبر ﷺ با کسانی مقابله کرد که با گفتار و رفتار خود «زنده باد بت» می‌گفتند اما امام علی (علیه السلام) با کسانی رو به رو بود که اسلام آورده بودند و

۱. در این پژوهش، علاوه بر استفاده از خطبه‌های نهج البلاغه و نهج السعاده، با توجه به نقص برخی از خطبه‌های موجود در نهج البلاغه، متن کامل آنها از منابع زیر، مورد تحلیل قرار گرفته است:

- خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه به نقل از کتاب امالی طوسی (۱۴۱۴ق: ۱۷۰-۱۶۹)
- خطبه ۹ و ۲۳۱ نهج البلاغه به نقل از کتاب جمل شیخ مفید (۱۴۱۳ق: ۳۳۱ و ۲۶۷)
- خطبه ۲۲ نهج البلاغه به نقل از شرح نهج البلاغه میثم بحرانی (۱۴۲۷: ۵۳۵/۱)

حتی برخی از سران این جنگ‌ها سابقه درخشانی در خدمت به اسلام داشتند اهل عبادت و قرآن و شب زنده داری بودند؛ با این همه از روح مکتب بی خبر بودند (زرگران، ۱۳۷۸: ۱۴) و این قضیه در اصحاب جمل بیشتر نمود پیدا می‌کند؛ چرا که طلحه و زبیر به عنوان رهبران جنگ جمل از اصحاب مشهور و از اولین اسلام آوردندگان بودند. عمر بن خطاب آن دو را جزو شش نفر اهل شورا و از نامزدهای خلافت پس از خود قرار داد (غلام پور، ۱۳۹۳: ۷۰ به نقل از بلاذری، ۱۴۱۷: ۵ / ۵۶۱). عایشه نیز همسر پیامبر (صلی الله علیه و آله) بوده و ام المؤمنین مسلمانان محسوب می‌شد. بنابراین آماده‌سازی سپاه برای مقابله با چنین افرادی امر دشواری به نظر می‌رسد و مستلزم آگاهی‌دهی کامل و جامع از ماهیت، اعمال و رفتار آنها می‌باشد. لذا چگونگی پرداختن امام (علیه السلام) به این امر بسیار حائز اهمیت است.

روش تحلیل محتوای کیفی و رویکردهای آن

در مورد روش تحلیل محتوای کیفی تعاریف گوناگونی ارائه شده است. شیه و شانون^۱ تحلیل محتوا را روشی تحقیقی معرفی می‌کنند که برای تفسیر ذهنی داده‌های متنی از طریق یک فرایند طبقه‌بندی قاعده‌مند، مضامین یا الگوها را شناسایی و کدگذاری می‌کند (Hsieh and Shannon, 2005: 1278). میرینگ^۲ نیز این روش را تحلیل کنترل‌شده و روش مند متون، از نظر ارتباطات مابین آنها، می‌داند که از طریق قوانین تحلیل محتوا و مدل‌های مرحله به مرحله بدون کمی‌سازی غیر ضروری عمل می‌کند (2: Mayring, 2000). نجلا حریری نیز در تعریف این روش می‌گوید: تحلیل محتوای کیفی روشی است که با استفاده از رویکرد کیفی و با به کارگیری فنون مختلف، به تحلیل نظام مند متون حاصل از مصاحبه‌ها، یادداشت‌های روزانه، یادداشت‌های مشاهدات و یا اسناد می‌پردازد (حریری، ۱۳۸۵: ۲۶۴).

تحلیل محتوای کیفی، مزایای تحلیل محتوای کمی کلاسیک را حفظ کرده و از این رو شامل مراحل تحلیل کمی نیز می‌شود. این مسأله، به ویژه زمانی اهمیت می‌یابد که نیاز به تعمیم نتایج تحقیق وجود داشته باشد. بر اساس نظر جیک^۳، داده‌های کیفی و تابع تحلیل به عنوان چسبی عمل می‌کند که نتایج روش‌های چندگانه را به هم پیوند می‌دهد (Jick, 1979: 609). ترکیب روش‌های کمی و کیفی از آن جهت مفید است که چشم‌اندازی عمیق‌تر و دیدگاهی کلی‌تری نسبت به موضوع تحقیق ارائه می‌دهد. در

1 Hsieh and Shannon

2 Philipp Mayring

3Jick

واقع استفاده از روش‌های ترکیبی، به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که نسبت به نتایج تحقیق اطمینان بیشتری حاصل کرده و به نظریه منسجم‌تری دست یابند (پیربدایی، بی‌تا: ۳۶-۳۵).

شیه و شانون در مقاله «سه رویکرد به تحلیل محتوای کیفی»، سه روش مجزا برای تحلیل محتوای کیفی ارائه نموده‌اند: روش مرسوم، مستقیم (هدایت شده) و تلخیصی. هر سه روش برای تفسیر داده‌های متنی از يك چهارچوب عمدتاً طبیعی استفاده می‌کنند: (Hsieh and Shannon, 2005: 1278). با توجه به این که در پژوهش حاضر از رویکرد تلخیصی تحلیلی محتوای کیفی استفاده شده، در ادامه به توضیح آن پرداخته شده است.

از آنجا که دو رویکرد کمی و کیفی تحلیل محتوا با یکدیگر سازگارند و می‌توان در یک فرایند تحلیل آنها را ترکیب کرد؛ بهترین روش تحلیل محتوا، ترکیبی از دو رویکرد کمی و کیفی است (مهرداد، ۱۳۹۴: ۱۲). رویکرد تلخیصی چنین روشی است. در این روش همانند تحلیل محتوای کمی، محقق به شمارش کلمات، جمله‌ها و مفاهیم می‌پردازد اما فرایند تحقیق در اینجا متوقف نشده و به جای تمرکز بر فراوانی داده‌ها و ارائه تحلیل‌های آماری از آنها، محقق توجه خود را به استفاده از کلمات در هر بافت خاص معطوف می‌کند. دنبال کردن این هدف، موجب می‌شود که همانند سایر تحقیقات کیفی، داده‌ها در بستر ظهورشان و در رابطه با سایر عوامل اثرگذار درک شوند. با تمرکز بر محتوای پنهان در تحلیل محتوای تجمعی، یافته‌های حاصل از شمارش داده‌ها با در نظر گرفتن عوامل گوناگونی تعدیل می‌شوند، از جمله اینکه چه معانی آشکار و پنهانی در استفاده از هر لغت یا مفهوم خاص، مد نظر است؟ هریک از لغات و مفاهیم در چه شرایطی به کار برده شده یا نشده‌اند؟ چه زمانی استفاده مستقیم و یا غیرمستقیم آنها ترجیح داده شده است؟ چنین رهیافت تلفیقی که داده‌ها را شمارش می‌کند و نتایج حاصل از آن را با توجه به مقتضیات تحقیق مورد تفسیر قرار می‌دهد، به دنبال بهره بردن همزمان از مزایای تحقیق کمی و کیفی است (تبریزی، ۱۳۹۱: ۱۳۴-۱۳۳).

در فرایند انجام تحلیل محتوا چند مرحله طی می‌شود: ۱. مشخص کردن مسأله پژوهش ۲. تعیین سؤالات و اهداف و مشخص کردن رویکرد ۳. تعریف و مشخص کردن متغیرها. ۴. نمونه‌گیری و انتخاب واحد تحلیل (واحد معنا) و زمینه ۵. کدگذاری و مقوله‌بندی ۶. تحلیل و استنباط نتایج و گزارش (مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲: ۱۹۹).

تحلیل مضامین مربوط به معرفی اصحاب جمل

اولین جنگ حضرت با گروهی از پیمان‌شکنان به رهبری طلحه و زبیر و عایشه اتفاق افتاد که

در تاریخ، به دلیل نقض پیمانشان، از آنان به «ناکثین» تعبیر می‌شود. طلحه و زبیر پس از خروج از مرکز خلافت حضرت و شکستن بیعت خود، با همراهی و تشویق عایشه اولین جنگ را بر حضرت تحمیل کردند. جنگ جمل در منطقه‌ای نزدیک بصره در سال ۳۶ق اتفاق افتاد که در مدت یک روز با کشته شدن ده هزار تن و به روایت دیگر، سیزده تا بیست هزار تن از جبهه ناکثین و با شهادت تنها ده نفر از جبهه امام علی (علیه السلام) با پیروزی حضرت به پایان رسید^۱.

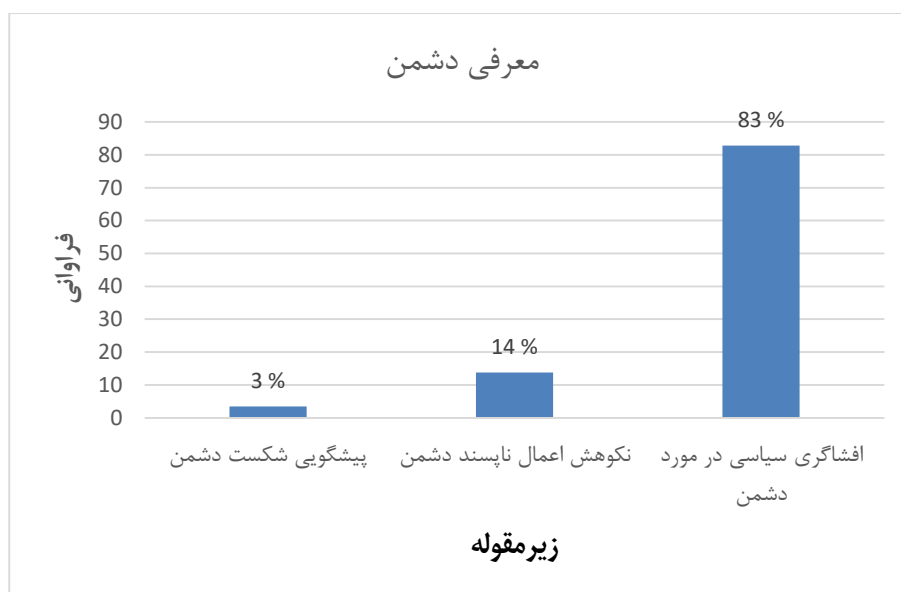
یکی از عوامل مؤثر در پیروزی این بود که امام علی (علیه السلام) در فضای فتنه آلود قبل جنگ جمل با تیز بینی و فهم عمیق جریانات سیاسی، دست‌های عوامل اصلی و کارگردانان آشوب‌ها و فتنه‌ها را افشا می‌کرد و با توجیه و تفسیر درست قضایا، مردم را از کج فهمی، ابهام و سر درگمی نجات می‌داد و صف آنها را که فریب خورده بودند از صف محورهای شرارت و برنامه ریزان تفرقه و اختلاف جدا می‌نمود. بخش عمده ای از مضامین خطبه‌های قبل از جنگ جمل نیز به همین مقوله اختصاص داده شده است که در پژوهش حاضر، این مضامین به سه دسته کلی تقسیم بندی شده اند. در جدول و نمودار زیر عناوین کلی، فراوانی و در صد آنها ذکر شده است:

جدول شماره ۱

فراوانی	زیر مقوله
۲	پیش‌بینی شکست دشمن
۸	نکوهش کنش ناپسند دشمن
۴۸	افشاگری سیاسی در مورد دشمن

۱. ر. ک: طبری، ۱۳۵۷: ۳/ ۵۴۵-۴۶۲

شکل (۱): درصد فراوانی مضامین مربوط به معرفی دشمن چنانچه در جدول قابل مشاهده است، معرفی اصحاب جمل توسط امام علی (علیه السلام) جامع بوده و شامل حال، گذشته و آینده آنها می‌شود. در این پژوهش به بررسی و تحلیل زیرمقوله‌های هر کدام از موارد ذکر شده در جدول بالا پرداخته می‌شود:

پیش‌بینی شکست دشمن

جدول شماره ۲

فراوانی	خطبه	شاهد	مضمون
۱	خطبه ۷۶ نهج السعاده	والله ليقتلن ثلثهم وليهين ثلثهم، ليتوين ثلثهم	بیان عاقبت طلحه، زبیر و عایشه
۱	خطبه ۷۶ نهج السعاده	والله لو ظفروا بما أرادوا - ولن ينالوا ذلك أبدا - ليضربن أحدهما عنق صاحبه بعد تنازع منهما شديدا	اشاره به شکست حتمی دشمن

درست است که عالم به غیب در حقیقت خداوند متعال است و علم او ذاتی و از دیگری گرفته نشده است و امام علوم انبیاء و اولیاء الهی اکتسابی و برگرفته از آن کانون غیب است (نجفی یزدی،

۱۳۷۹: ۵). رسول خدا ﷺ پیشگویی‌هایی را به علی (علیه السلام) یاد دادند که آن حضرت پیش از وقوعش، از آنها خبر داد. از جمله آنها، آگاهی آن حضرت از شکست اهل جمل و سرنوشت رؤسای آنها بود. بیان این گونه پیش‌بینی‌ها، علاوه بر این که سبب شناخت بهتر پیشوایان دین می‌گردد، علاقه مردم را نیز بیشتر کرده و این علاقه معنایش اطاعت و هماهنگی با رهبران دینی است. گذشته از این امر، پیشگویی‌های رهبران دینی در حدیک معجزه سبب تقویت ایمان و باور قلبی مردم به حقانیت دین و رهبری آن می‌گردد (همان ۱۳۷۹: ۳). چنانکه قبل از وقوع جنگ جمل نیز امام (علیه السلام) با آگاهی دادن از شکست حتمی دشمن، سبب شد سپاه، با آمادگی جسمی و روحی بالاتری در صحنه نبرد حاضر شوند و چنانچه قابل مشاهده است، این مضامین با قسم و ادات تأکید بیان شده است که یقین کامل امام به پیروزی حتمی خود را نشان می‌دهد.

نکوهش کنش ناپسند دشمن

امام (علیه السلام) همچنین در راستای معرفی اصحاب جمل، اعمال و رفتارهای آنان را در ضمن بیانات خویش مورد نکوهش قرار می‌دهد. این مضامین در جدول زیر ذکر شده است:

جدول شماره ۳

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
نکوهش رفتار نادرست و غیر اخلاقی طلحه	وَاللّٰهُ مَا صَنَعَ فِيْ اَمْرِ عُمَانَ وَاِحْلَ مِنْ ثَلَاثٍ ... لَقَدْ كَانَ يَبْغِيْ لَهٗ اَنْ يَعْتَرِلَهٗ وَيَلْزِمَ بَيْتَهٗ وَيَدْعَ النَّاسَ جَانِبًا، فَمَا فَعَلَ مِنْ هَذِهِ الْخِصَالِ وَاِحْلَ	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	۲
	قَامَ طَلْحَةُ بِالسُّنَمِ وَالْقَدْحِ فِيْ اَدْيَانِكُمْ	خطبه ۹ نهج البلاغه	
نکوهش رفتار رؤسای جمل	مَا لِهْم قَاتِلَهْمُ اللّٰهُ اَنْ يُّوْفِكَوْنَ	خطبه ۱۰۲ نهج السعاده	۵
	اِنَّهَا لَلْفَيْتِهٖ الْبَاغِيَهٗ، فِيهَا الْحَمِّ وَالْحَمَّةُ طَالَتْ جَلْبَتَهَا وَانْكَفَّتْ جَوْنَتَهَا، يَرْتَضِعُوْنَ اُمَّا قَدْ فَطَمَتْ و يُحْيُوْنَ بَدْعَهٗ قَدْ اَمِيَّتْ لِيَعُوْذَنَّ الْبَاطِلَ فِيْ نِصَابِهٖ	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	
	يَا خَيْبَةَ الدَّاعِي مَنْ دَعَا وَمَا اَجِيْبَ لَوْ قِيْلَ مَا اَنْكَرَ فِيْ ذٰلِكَ، وَمَا اِمَامَهٗ وَفِيْ مَنْ سُنَّتَهٗ، ...		

		والله ماتاب من قتلوه قبل موته... ولا دعا فَنَصْرُوهُ	
	خطبه ۹ نهج البلاغه	قَدْ أَرْعَدَ وَصَاحِبُهُ وَأَبْرَقًا وَهَذَا نِ امْرَأَةٍ ان مَعَهُمَا الْفُشْلُ	
۱	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	سَخَّصَ مَعَهَا أَبْنَاءَ الطُّلَقَاءِ	نکوهش و تحقیر سپاه دشمن

امام (علیه السلام) ضمن خطبه‌های متعدد به عملکرد اشتباه رؤسای جمل و اطرافیان‌شان می‌پردازد و آنان را به خاطر قتل عثمان، بیعت شکنی، قتل و کشتار در بصره، تحریک مردم به جنگ با امام و گردآوری سپاه نکوهش می‌کند:

«إِنَّهَا لَلْفَيْتِ الْبَاغِيَةِ، فِيهَا الْحَمَّ وَالْحَمَّةَ طَالَتْ جَلْبَتُهَا وَانْكَفَّتْ جَوْتُهَا، يَرْتَضِعُونَ أَمَا قَدْ فَطَمْتُمْ وَيُحْيُونَ بَدْعَهُ قَدْ أُمِيتَتْ لِيُعَوِّدَنَّ الْبَاطِلَ فِي نِصَابِهِ»، نهج، خ ۲۲.

امام (علیه السلام) در جمله « إِنَّهَا لَلْفَيْتِ الْبَاغِيَةِ، فِيهَا الْحَمَّ وَالْحَمَّةَ » دو لفظ «حَمَّ و حَمَّة» را برای افراد پست و رذل جامعه که برای جنگ با آن حضرت گرد هم آمده بودند استعاره آورده است. وجه استعاره، شباهت آنها به تقاله دنبه است که روغن آنها را گرفته اند و فایده‌ای ندارد. و منظور امام (علیه السلام) از کلمات «طالَتْ جَلْبَتُهَا»، بلند کردن سر و صداست و آن کنایه از این است که امام (علیه السلام) را به جنگ تهدید کرده و او را می‌ترسانند. «انْكَفَّتْ جَوْتُهَا» کنایه از این است که جمعیت خود را برای مقصودی که داشتند جمع‌آوری کرده بودند. در جمله «يَرْتَضِعُونَ أَمَا قَدْ فَطَمْتُمْ» امام (علیه السلام) کلمه «أَمَّ» را برای خود یا برای خلافت به صورت استعاره مکنیه آورده است و در واقع، کنایه از تقاضای عده‌ای از مردم برای دریافت بخشش‌ها و هدایا از بیت المال است که امام (علیه السلام) این تقاضا را رد کرده است و عبارت «و يُحْيُونَ بَدْعَهُ قَدْ أُمِيتَتْ» نیز اشاره به همین فزون طلبی بی دلیل است که بر خلاف سنت رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و دو خلیفه اول بوده و بدعتی در مقابل سنت است (بحرانی، ۱۳۷۵: ۱ / ۶۶۸-۶۶۷). در عبارت «يُحْيُونَ بَدْعَهُ قَدْ أُمِيتَتْ» استعاره مکنیه مرشحه به کار رفته است. کلمه «بَدْعَهُ» به موجودی که می‌توان احیا کرد، تشبیه شده است و مشبیه، حذف و لوازم آن ذکر شده است و کلمه «أُمِيتَتْ» برای آن ترشیح است. در ضمن میان کلمات «يُحْيُونَ» و «أُمِيتَتْ» صنعت طباق موجود است و این به دو حالت متناقض پیش و پس از

جنگ جمل اشاره ای آشکار دارد. به طور کلی این کنایه‌ها در کلام حضرت (علیه السلام) به قصد تعریض و نکوهش عملکرد اصحاب جمل است که موجب گردیده تا لحن بیان امام علی (علیه السلام)، آن هنگام که به تحلیل رفتار دشمن می‌پردازد، آمیخته به تهکم و استهزاء باشد و همچنین ساختار عبارت‌های کنایی در کلام حضرت (علیه السلام) بیانگر نگرشی منتقدانه به عملکرد اصحاب جمل است.

همچنین کارکرد صنایع ادبی، از جمله استعاره، در نکوهش اصحاب جمل، بر فحوای کلام تأثیر گذاشته، به گونه ای که معنای عادی و طبیعی جملات را تحت تأثیر خود قرار داده و موجب برانگیختن توجه مخاطب و افناع وی در قبول رفتار ناشایست اصحاب جمل گردیده است.

امام (علیه السلام) در فرازی دیگر، دعوت کننده ودعوت شدگان به جنگ با ایشان را مورد نکوهش قرار می‌دهد:

«يَا خَيْبَةَ الدَّاعِي مَنْ دَعَا وَمَا أُجِيبَ لَوْ قِيلَ مَا أَنْكَرَ فِي ذَلِكَ، وَمَا إِمَامُهُ وَفِي مَنْ سُنَّتُهُ، وَ
 اللَّهُ إِذَنْ لَزَاخِ الْبَاطِلِ عَنْ نَصَابِهِ وَأَنْقَطَعَ لِسَانُهُ...»، نهج، خ ۲۲.

جمله «يَا خَيْبَةَ الدَّاعِي» به منزله تعجب از فریبکاری بزرگی است که دعوت کنندگان مردم برای جنگ با آن حضرت، به راه انداخته بودند، و جمله «مَنْ دَعَا وَمَا أُجِيبَ»، پرسشی است که در واقع نوعی تحقیر برای دعوت شدگان به جنگ و یارانشان به شمار می‌رود؛ زیرا مردم عوام و بی اراده را جمع کرده بودند و دعوت برای یاری چیزی می‌کردند که باطل بود.

آن حضرت همچنین طلحه و زبیر را به خاطر ایجاد هیاهوی قبل جنگ، مورد نکوهش قرار داده و می‌فرماید:

«قَامَ طَلْحَةُ بِالسُّتْمِ وَالْقُدْحِ فِي أَدْيَانِكُمْ وَقَدْ أَرْعَدَ وَصَاحِبُهُ وَأَبْرَقًا وَهَذَا أَمْرٌ أَنْ مَعَهُمَا
 الْقُسْلُ» / خطبه ۹ نهج البلاغه

با تأمل در فقرات فوق متوجه می‌شویم که در اکثر طعن‌ها و سرزنش‌های امام (علیه السلام) ایشان روی سخنش با طلحه و زبیر است. گو این که حضرت (علیه السلام) مسبب اصلی جنگ را این دو نفر می‌داند و به عبارت دیگر، عایشه نقش فرعی در این غائله داشته و از سوی آنها مورد سوء استفاده سیاسی قرار گرفته است.

در فراز بالا، عبارت «الْقُدْحِ فِي أَدْيَانِكُمْ» کنایه از توهین به آیین مسلمانان و جمله «قَدْ أَرْعَدَ وَ صَاحِبُهُ وَ أَبْرَقًا» کنایه از جوش و خروش و تهدید طلحه و زبیر است. در واقع منظور امام (علیه السلام) این است که آن دو با اینکه چون رعد خروشیدند و چون برق درخشیدند، اما کاری از پیش نخواهند برد؛ یعنی تهدید و

غوغا و هیاهوی آن دو همچون رعد و برقی است که بارانی در پی نخواهد داشت. به طور کلی این مجموعه از مضامین همراه با نکوهش‌های تند و تحقیرآمیز در ضمن خطبه‌های آستانه جنگ بیان شده‌اند که به نظر می‌رسد هدف امام از بیان آن، آشنایی بیشتر سپاه با ماهیت پلید دشمن و ضرورت مقابله جدی با آنها است.

افشاگری سیاسی در مورد دشمن

مضامین مربوط به افشاگری امام، بیشترین سهم را در میان مضامین خطبه‌های قبل از جنگ جمل دارد. زیرمقوله‌های مربوط به آن در جدول زیر آمده است:

فرآوانی	زیرمقوله
۱۶	بی انصافی و بیعت شکنی طلحه و زبیر
۵	جنایات دشمن
۳	روابط سیاسی بین طلحه و زبیر و عایشه
۶	گمراهی دشمن
۷	علم رؤسای جمل به باطل بودن خود
۵	نقش طلحه، زبیر و سایر اصحاب جمل در قتل عثمان
۵	جنگ طلبی اصحاب جمل

امام علی علیه السلام با افشاگری خود اولاً عموم مردم را از توطئه‌های دشمن آگاه می‌نمود و ثانیاً از الگو شدن منحرفان برای نسل‌های جدید ممانعت به عمل می‌آورد و اینکه نسل جوان به سابقه‌ی ننگین و شرارت‌های دشمنان پی ببرند. در واقع امام علیه السلام با اشاره به بی‌انصافی و بیعت‌شکنی طلحه و زبیر، روابط سیاسی آن دو با عایشه، نقش آنها در قتل عثمان، جنگ طلبی و جنایاتشان در بصره، پرده از چهره اصلی دشمن برداشت و سعی نمود شبهه‌های به وجود آمده در ذهن مخاطبان را از بین ببرد. در ادامه، این زیرمقوله‌ها بیشتر توضیح داده می‌شوند:

بی انصافی و بیعت شکنی طلحه و زبیر

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
بیان علت پیمان شکنی طلحه و زبیر (حسادت، ایجاد تفرقه و حاکمیت بر مردم، فربط طلحه و زبیر توسط معاویه، دنیا طلبی)	حِينَ رَأَى أَنَّ اللَّهَ قَدَرَدَّ عَلَيْنَا حَقًّا بَعْدَ أَعْضُرْ لِمُضِيرٍ...	کلام ۸۸ نهج السعاده	۶
	...لِيَفْرَقَ جَمَاعَتَكُمْ، وَيَلْقِيَا بِأَسْكُمْ بِيَدِكُمْ	خطبه ۷۷ نهج السعاده	
	وَاللَّهِ مَا تَنْقُمُ مِنْ أَفْرَيشُ إِلَّا أَنْ اللَّهَ اخْتَارَنَا عَلَيْهِمْ	خطبه ۳۳ نهج البلاغه	
	لَقَدْ كَانَ مُعَاوِيَةَ كَتَبَ إِلَيْهِمَا مِنَ السَّامِ كِتَابًا يَحْدُغُهُمَا فِيهِ	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	
	إِنَّمَا طَلَبُوا هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَدًا لِمَنْ أَفَاءَ هَا اللَّهُ عَلَيْهِ...	خطبه ۱۶۹ نهج البلاغه	
	إِنَّ هَؤُلَاءِ قَدْ تَمَلَّوْا عَلَيَّ سَخَطَهُ إِمَارَتِي	خطبه ۱۶۹ نهج البلاغه	
بيعت شکنی دشمن	عباد الله انهدوا إلى هؤلاء القوم... فإنهم نكثوا بعتي	خطبه ۱۰۲ نهج السعاده	۱
بيعت و بيعت شکنی طلحه و زبیر	ألا وإن الزبير قطع رحمی وقرابتی، ونكث بعتی	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	۶
	اللَّهُمَّ إِنَّ طَلْحَةَ وَالزُّبَيْرَ قَطَعَانِي وَظَلَمَانِي وَنَكَثَا بِعْتِي	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	
	.. عند نقض طلحه والزبير بعتی.	خطبه ۹۰ نهج السعاده	
	بَايَعْتِي طَلْحَةَ وَالزُّبَيْرَ وَأَنَا أَعْرِفُ الْعَدْرَ فِي وَجْهَيْهِمَا وَالتَّكْثُ فِي عَيْنَيْهِمَا...	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	
	بايعني هذان الرجلان في أول من بايع، تعلمون ذلك، وقد نكثا وعدرا ونهضا	خطبه ۷۷ نهج السعاده	

		إِلَى الْبَصْرَةِ بَعَثَهُ	
	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	إِذَا قُتِلَ أُعْطَانِي صَفْقَةً مِئِنَّهُ طَائِعًا، ثُمَّ نَكَتَ يَبْعَتِي	
۱	کلام ۸ نهج البلاغه	يَزْعُمُ أَنَّهُ قَدْ بَايَعَ بَيْدِي وَلَمْ يَبَايِعْ بَقَلْبِهِ فَقَدْ أَقْرَبَ بِالْبَيْعَةِ وَادَّعَى الْوَلِيحَةَ فَلْيَأْتِ عَلَيْهَا بِأَمْرٍ يَعْرِفُ...	بطالان ادعای زبیر در مورد بیعت شکنی
۲	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	لَا جَعَلَا بَيْنِي وَبَيْنَهُمَا نَصْفًا	بی انصافی اصحاب جمل در حق امام <small>علیه السلام</small>
	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	لَا جَعَلُوا بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ نَصْفًا	

در میان افشاگری‌های امام، فراوانی مضمون بیعت‌شکنی طلحه و زبیر بیشتر از بقیه مضامین می‌باشد که میزان اهمیت این موضوع از دیدگاه آن حضرت را نشان می‌دهد. داستان بیعت‌شکنی از این قرار است که مدت کوتاهی پس از بیعت عمومی مردم با امام علیه السلام و تصدی امور توسط ایشان، طلحه و زبیر نزد امام آمدند و از حضرت برای تشریح به عمره اجازه خواستند. سپس از مدینه به طرف مکه رفته، در آنجا به آشوبگری و بیعت‌شکنی پرداختند و به هر کس که برخورد می‌کردند می‌گفتند: ما با اجبار بیعت کرده بودیم و اکنون هیچ بیعتی از علی علیه السلام بر گردن ما نیست (ابن ابی الحدید، ۱۴۲۸: ۱ / ۲۳۲). امام علیه السلام - چنانکه در جدول ذکر شده - در خطبه‌های متعددی به این بیعت‌شکنی اشاره نموده و در مواردی علت این کار آنها را بیان می‌نماید که در قدرت‌طلبی، دنیا طلبی، کینه و حسادت آنها و مکر و فریب معاویه خلاصه می‌شود.

قیدهای تأکیدی به کار رفته در بافت کلام حضرت علیه السلام در بردارنده دیدگاه و نگرش امام علی علیه السلام پیرامون مضامین ایراد شده می‌باشد؛ چرا که قیدها عمدتاً بیان‌کننده شدت و ضعف باورها و اعتقادات افراد نسبت به موضوع مورد بحث آنان است. با توجه به قیدهای به کار رفته در یک متن می‌توان به شاخصه‌های سبک یک اثر از جمله واقع‌گرایی، آرمان‌گرایی و غلبه احساسات فردی پی برد. امام علیه السلام در ضمن خطبه‌ها، غالباً برای بیان اندیشه‌ها و عواطف شخصی و یا بیان دیدگاه‌های خویش پیرامون رخداد واقع شده و پیامدهای ناشی از آن از قیدهای تأکیدی بهره می‌برد. تأمل در بافت کلام حضرت گویای این حقیقت است

که استفاده ایشان از اسلوب قسم و اداتی مانند «إِنَّ»، «أَنَّ»، «لَقَدْ» و «أَلَا» که در زبان عربی جهت تقویت کلام و نشان‌دهنده شدت و تأکید است، موجب شده تا سبک خطبه به جانب مبالغه گرایش یابد که این امر بیانگر موضع‌گیری عاطفی حضرت (علیه السلام) درباره موضوع است (مقیاسی، ۱۳۹۳: ۵۵).

جنايات دشمن

جدول شماره ۶

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
جنايات دشمن در بصره	وَقَدْ وَاللَّهِ مَشَوْا إِلَيْكُمْ ضُرَارًا وَ أَذَاؤُكُمْ أَمْسَ مِنَ الْجُمُرِ	خطبه ۹ نهج البلاغه	۵
	إِنَّهُمْ نَكثُوا بِيَعْتِي وَأَخْرَجُوا ابْنَ خُنَيْفٍ عَامِلِي... وَقَتَلُوا سَبَابِحَهُ وَمَثَلُوا بِحَكِيمِ بْنِ جَبَلَةَ الْعَبْدِي، وَقَتَلُوا رَجَالَ صَالِحِينَ، ...	خطبه ۱۰۲ نهج السعاده	
	فَسَارَ إِلَى مَكَّةَ وَاسْتَحَقَّ عَائِشَةَ وَخَدَعَهَا وَ شَخَّصَ مَعَهَا أَبْنَاءَ الطَّلَقَاءِ فَقَدِمُوا الْبُصْرَةَ وَ قَتَلُوا بِهَا الْمُسْلِمِينَ وَفَعَلُوا الْمُنْكَرَ	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	
	فَقَدِمُوا عَلَيَّ غَمَالِي... كَلَّمْتُهُمْ فِي طَاعَتِي وَ عَلَى بَيْعَتِي فَسَتَّوْا كَلِمَتَهُمْ وَأَفْسَدُوا عَلَيَّ جَمَاعَتَهُمْ وَوَبَّوْا عَلَيَّ شَيْعَتِي...	کلام ۲۱۸ نهج البلاغه	
	... وَقَدْ كَانَ مِنْ قَتْلِهِمَا حَكِيمُ بْنُ جَبَلَةَ مَا بَلَغَكُمْ وَقَتْلِهِمَا السَّبَابِحَهُ وَفَعَالِهِمَا بَعْثَانَ بْنِ خُنَيْفٍ مَا لَمْ يُخَفَّ عَلَيْكُمْ	خطبه ۹ نهج البلاغه	

پس از آن که اصحاب جمل به بصره رسیدند "عثمان ابن حنیف"، فرماندار امام (علیه السلام) را دستگیر کرده و بعد از شکنجه فراوان او و تراشیدن موی سر و صورتش قصد کشتن او را کردند ولی به خاطر ترس از برادرش، سهل بن حنیف رهایش کردند و او نزد امام (علیه السلام) رفت و سپس اصحاب جمل طبق گفته ابو مخنف چهار صد نفر از "سبابحه" (قومی از سند) را کشتند (ابن ابی الحدید، ۱۴۲۸: ۹ / ۲۰۷-۲۰۵) و امام (علیه السلام) در

خطبه‌های قبل جنگ جمل برای معرفی دشمن به بیان این جنایات وحشتناک آنها می‌پردازد که از جمله آنها، غارت بیت المال، ایجاد نفاق و تفرقه میان اهل بصره و کشتار دسته جمعی آنها است. جمله «سَتُّوْا كَلِمَتَهُمْ» کنایه از بر هم زدن وحدت اهل بصره و جمله «وَتَّبِعُوا عَلِيَّ شِيعَتِي» کنایه از حمله به پیروان امام (علیه السلام) است. استخدام چنین کنایه‌های تندی در مورد اصحاب جمل با توجه به بکارگیری سه واژه «کلمه»، «جماعه» و «شیعه» در سه جمله پی در پی، نشانگر اهمیت حفظ وحدت مسلمانان در نگاه امام (علیه السلام) است. سران جمل با زیر پا گذاشتن این اصل اساسی، حضرت را وادار به جنگ و رویارویی با خود می‌کنند. همچنین، چنانکه قابل ملاحظه است، اغلب مضامین مربوط به جنایات دشمن، در قالب جملات کوتاه و منقطع بیان شده است و از نظر دستوری و نحوی جمله‌های حضرت اغلب هم‌پایه بوده و در انشایی و خبری بودن با یکدیگر اتحاد و هم‌خوانی دارند؛ از این رو جملات، معمولاً به یکدیگر عطف شده و زنجیره ای از جملات هم‌پایه را به وجود آورده‌اند که این امر با توجه به شرایط جنگی آن زمان موجب پویایی، هیجان‌انگیزی و سرعت بالا در بیان اندیشه‌های امام (علیه السلام) شده و همراهی و برانگیختن مخاطبین را در پی داشته است.

روابط سیاسی بین عایشه، طلحه و زبیر

امام (علیه السلام) در ضمن افشاگری‌های خود به روابط سیاسی بین سران جمل و ماهیت آنها نیز اشاره می‌کند تا چهره دشمن هر چه بیشتر، برای مخاطبین، واضح‌تر و شفاف‌تر نمایان شود:

جدول شماره ۷

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
فریب عایشه توسط طلحه و زبیر	فَسَارَ إِلَى مَكَّةَ وَاسْتَحْفَا عَائِشَةَ وَخَدَعَهَا	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	۱
سوء استفاده سیاسی طلحه و زبیر از نسبت فامیلی با عایشه	أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ عَائِشَةَ سَارَتْ إِلَى الْبَصْرَةِ... أَمَا طَلْحَةَ فابْنُ عَمَّتِهَا، وَأَمَّا الزُّبَيْرُ فحَتُّهَا	خطبه ۷۶ نهج السعاده	۱
نزاع بین طلحه و زبیر در گرفتن حکومت	وَاللَّهِ لَوْ ظَفَرُوا بِمَا أَرَادُوا لَيُضْرِبَنَّ أَحَدُهُمَا عَنْقَ صَاحِبِهِ...	خطبه ۷۶ نهج السعاده	۱

طلحه و زبیر بعد از بیعت‌شکنی با امام علی (علیه السلام) به مکه رفته و عبدالله بن زبیر را نزد عایشه

فرستادند تا آنها را در قیام علیه امام علی (علیه السلام) همراهی کند. ابتدا عایشه امتناع نمود ولی سرانجام با پیگیری‌های عبدالله بن زبیر قبول کرد (شیخ مفید، ۱۳۶۷: ۱۳۸-۱۳۷)؛ لذا امام (علیه السلام) می‌فرماید که طلحه و زبیر با مکر و فریب باعث خروج عایشه از مکه شدند. امام (علیه السلام) همچنین به نسبت فامیلی این سه نفر اشاره می‌کند؛ طلحه پسر عموی عایشه و زبیر شوهر خواهر عایشه بوده است که طلحه و زبیر از این نسبت فامیلی با او برای رسیدن به قدرت بهره بردند، گرچه امام گوشزد می‌کند که اگر این دو نفر پیروز شوند برای رسیدن به حکومت همدیگر را از بین می‌برند؛ بنابراین ثابت می‌شود که هدف سران جمل، خونخواهی عثمان و احیای سنت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نبوده بلکه به قصد ثروت و قدرت‌یابی دست به بیعت‌شکنی و جنایات دیگر زده‌اند.

شخصیت‌ها و چهره‌های شناخته شده، همانگونه که یکی از عوامل مهم پیروزی بوده اند، گاهی بزرگترین عامل انحطاط مردم شده‌اند. ناکتین در راه هدف شوم خود، عایشه همسر پیامبر (صلی الله علیه و آله) را با خود همراه کردند؛ زیرا عقیده داشتند، مسلمانان به خاطر احترام به پیامبر (صلی الله علیه و آله)، همراه عایشه در راه مبارزه با علی (علیه السلام) همگام می‌شوند و این نقشه مؤثر واقع شد. عایشه عالی‌ترین چهره برای تبلیغات طلحه و زبیر بود. این دو از عنوان ام‌المؤمنین سوءاستفاده کردند و از این راه توانستند مردم را در جنگ جمل علیه علی (علیه السلام) بسیج کنند (زرگران، ۱۳۷۸: ۱۴).

گمراهی دشمن

امام (علیه السلام) همچنین در ضمن معرفی دشمن به گمراهی و فریب‌خوردگی طلحه، زبیر و سایر اصحاب جمل اشاره می‌کند:

جدول شماره ۸

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
احاطه شیطان بر اصحاب جمل	...وَإِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ ذَمَّرَ لَهَا حِزْبَهُ وَ اسْتَجَلَبَ مِنْهُمَا حَيْلَهُ...	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	۲
	قَدْ جَمَعَ الشَّيْطَانُ حِزْبَهُ... لِيُعْوَدَ لَهُ دِينَهُ وَ سُنَّتَهُ وَ خَدَعَهُ	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	
گناه و اشتباه عایشه با استناد به گفته پیامبر (صلی الله علیه و آله)	إِنَّهَا الَّتِي تَنْجُهَا كِلَابُ الْحَوَابِ	خطبه ۷۶ نهج السعاده	۲
	وَاللَّهِ إِنَّ رَاكِبَهُ الْجَمَلِ الْأَحْمَرَ مَا تَقَطَّعَ عَقْبَهُ، وَلَا عُقْلَ إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ...	خطبه ۷۶ نهج السعاده	

۲	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	إِنَّهُمَا لَفِي ضَلَالَةٍ صَمَاءَ وَجَهَالَهَ عَمِيَاءَ	گمراهی و نادانی اصحاب جمل
	خطبه ۹ نهج البلاغه	قَدْ خَرَجُوا مِنْ هُدَى إِلَى ضَلَالٍ	

امام علی (علیه السلام) اصحاب جمل را حزب شیطان معرفی می‌کند. این تعبیر امام (علیه السلام) به تنهایی، در بیان اوج گمراهی آنان کفایت می‌کند. طلحه و زبیر که هوای حکومت در سرداشتنند و علی (علیه السلام) را آماده واگذاری بعضی از مناصب مهم حکومتی به خودشان ندیدند، تحت تأثیر هوای نفس و وسوسه‌های شیطانی، بیعت خود را با علی (علیه السلام) شکستند و گروهی از مردم و همسر پیامبر، عایشه را با خود همراه نموده و به عنوان خون خواهی عثمان، قیام کردند و بصره را به عنوان مرکز توطئه‌های خود برگزیدند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸: ۲ / ۲۵). تعبیر امام (علیه السلام) در معرفی این گروه اشاره لطیفی است به موضوعی که در قرآن مجید، به آن اشاره شده است:

«اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ

الْمُحْسَرُونَ» مجادله/۲۲

آن حضرت همچنین در اثبات گمراهی اصحاب جمل به گفتار پیامبر (صلی الله علیه و آله) در مورد پارس سگان حوآب^۱ بر عایشه اشاره می‌کند و در بیان این حدیث و سایر مضامین مربوط به گمراهی اصحاب جمل همچون سایر بیانات خود از اسلوب قسم و ادوات تأکید مانند «این، لام ابتدائیه، قد» بهره می‌برد؛ چراکه باور گمراهی اصحاب جمل به خصوص سران آن که از یاران و نزدیکان پیامبر (صلی الله علیه و آله) بودند برای سپاه سخت بود. آن حضرت همچنین در راستای اقناع مخاطبین، چنانچه ذکر شد، از آیات قرآن و حدیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نیز استمداد می‌جوید.

در جمله «إِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ ذَمَّرَ» استعاره مصرحه موجود است؛ زیرا حضرت علی (علیه السلام) دشمن خود را به شیطان تشبیه نموده و مشبه حذف شده است. در جمله «إِنَّهُمَا لَفِي ضَلَالَةٍ صَمَاءَ وَجَهَالَهَ عَمِيَاءَ» دو واژه «ضلاله» و «جهاله» به صورت استعاره مکنیه به کار رفته‌اند؛ زیرا گمراهی و نادانی به انسان‌هایی که کور تشبیه شده‌اند و مشبه به از جمله حذف شده است. کاربرد چنین تشبیهاتی از سوی امام (علیه السلام) اوج گمراهی و نادانی سران جمل را نشان می‌دهد.

۱ حوآب نام منطقه‌ای بود که عایشه در راه بصره به آن رسید و با ورود او، سگهای بسیاری بر او پارس کردند (ابن ابی الحدید، ج ۱، ۱۴۲۸: ۲۳۳)

علم رؤسای جمل به باطل بودن خود

امام علیه السلام در ضمن معرفی دشمن، به آگاهی سران جمل در مورد حقانیت امام و ظلم در حق ایشان اشاره می‌کند.

جدول شماره ۹

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
آگاهی طلحه و زبیر از بی گناهی امام	خَرَجَا يُؤْمِنَانِ الطَّعَامَ أَنَّهُمَا يَطْلُبَانِ بَدَمَ عُثْمَانَ وَاللَّهِ مَا أَنْكَرَ عَلَيَّ مِنْكَرَا	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	۲
	والله ما أنكروا علي منكرا	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	
علم طلحه و زبیر به عدم صلاحیت برای حکومت	وهذا طلحه والزبير ليسا من أهل بيت النبوة ولا من ذرية الرسول...	کلام ۸۸ نهج السعاده	۱
ستم آگاهانه طلحه و زبیر بر امام (با بیعت شکنی)	هو يعلم أنه ظالم لي	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	۲
	يا عجباً لا استقامت لهما إلا بي بكر وعمر وبعيهم علي و هما يعلمان أني لست دون أحدهما	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	
آگاهی روسای جمل از حقانیت امام و بر باطل بودن خودشان	والله إن الزبير وطلحه وعائشه ليعلمون أني على الحق وهم مبطلون	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	۲
	وانهما ليعلمان انهما مخطبان...	خطبه ۷۶ نهج السعاده	

امام علیه السلام در ضمن خطبه‌های خویش متذکر می‌شود که سران جمل که او را تهدید به جنگ کرده، ادعای خونخواهی عثمان را دارند و خواستار کناره‌گیری امام علیه السلام از حکومت هستند، نسبت به امام شناخت کاملی دارند و هیچ کار ناپسندی از وی سراغ ندارند و همچنین به ظلم و بی‌انصافی خود در حق امام علیه السلام و باطل بودن ادعای خود واقف هستند؛ بنابراین خونخواهی عثمان جز بهانه‌ای برای در دست گرفتن حکومت نمی‌باشد:

« وَاللَّهِ مَا أَنْكَرُوا عَلَيَّ مِنْكَرًا... وَاللَّهِ إِنَّ الزُّبَيْرَ وَطَلْحَةَ وَعَائِشَةَ لَيَعْلَمُونَ أَنِّي عَلَى الْحَقِّ وَهُمْ مَبْطُلُونَ »

مبطلون « خطبه ۲۲ نهج البلاغه

در این جمله، امام (علیه السلام) اشاره به طلحه، زبیر و گروه پیمان شکنان (ناکثین) نموده و به طور سر بسته، به بهانه واهی آنها اشاره می‌فرماید. بهانه آنها، قتل عثمان بود. کتاب‌های تاریخی نیز گواهی می‌دهد که قتل عثمان، چیزی نبود که به امام (علیه السلام) نسبت داده شود، بلکه کسی که بیش از همه برای خاموش کردن فتنه در میان مسلمانان، تلاش و کوشش کرد، امام (علیه السلام) بود.^۱

این مضامین نیز با تأکید بیان شده‌اند تا باورپذیری آن برای سپاه آسان‌تر باشد و همچنین قاطعیت امام (علیه السلام) را در افشای ماهیت دشمن می‌رساند.

نقش طلحه، زبیر و سایر اصحاب جمل در قتل عثمان

امام علی (علیه السلام) در ضمن خطبه‌ها برای خنثی کردن توطئه دشمن در دستاویز قرار دادن قتل عثمان، با صراحت تمام به نقش سران جمل در قتل او اشاره می‌نماید.

جدول شماره ۱۰

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
نقش طلحه و زبیر در قتل عثمان	إِنَّ دَمَ عُمَانَ لَعُصُوبٌ بِهِمَا وَ مَطْلُوبٌ مِنْهُمَا	خطبه ۲۳۱ نهج البلاغه	۲
	فَإِنَّهُمَا يَطْلُبَانِ حَقًّا تَرْكَاهُ، وَدَمًا سَفْكَاهُ.	خطبه ۷۷ نهج السعاده	
تشویق طلحه برای کشتن عثمان	يَا عِجَابَ طَلْحَةَ، أَلَبَّ عَلِيَّ ابْنَ عِقَانَ	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	۱
نقش اصحاب جمل در قتل عثمان	إِنْ كُنْتُ شَرِيكَهُمْ فِيهِ فَإِنَّ لَهُمْ لِنَصِيْبَهُمْ مِنْهُ، وَإِنْ كَانُوا وَلَوْهُ دُونِي فَمَا الطَّلَبَةُ الْأَقْبَلُ، وَإِنَّ أَوَّلَ عَدْلِهِمْ لَعَلِيَّ أَنْفُسِهِمْ	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	۲
	إِنَّهُمْ لِيَطْلُبُونَ حَقًّا تَرْكُوهُ وَدَمًا سَفْكَوهُ	خطبه ۲۲ نهج البلاغه	

زمانی که عثمان از برکناری، خودداری کرد، طلحه و زبیر سرپرستی مردم را در محاصره کردن او بر عهده گرفتند و او را در محاصره سختی قرار داده، آب را از او بازداشتند و به رایزنی امام علی (علیه السلام) نیز

۱ برای مطالعه بیشتر در این زمینه به کتب تاریخی از جمله، جلد سوم تاریخ طبری (۱۳۵۷ق) از صفحات ۴۱۱ تا ۴۵۳ مراجعه شود.

توجه نکردند. اگر چه به ظاهر مدعی خونخواهی عثمان بودند، ولی خود آن کار را انجام داده و همواره عثمان را نکوهش کرده بودند. اما همین که مردم با علی (علیه السلام) بیعت کردند، از کردار خویش اظهار پشیمانی کردند و تهمت زده و فتنه برانگیختند و از آنچه درباره عثمان آرزو می کردند، اظهار ندامت کردند؛ حال آنکه در باطن جز آن بودند که به ظاهر می گفتند (شیخ مفید، ۱۳۶۷: ۸۵-۸۳)؛ بنابراین امام (علیه السلام) ناگزیر می شود از خود رفع اتهام نماید و از نقش آنها در قتل عثمان پرده بردارد و با استدلال های قاطع نقشه شوم آنان را خنثی نماید:

«إِنْ كُنْتُ شَرِيكُهُمْ فِيهِ فَإِنَّ لَهُمْ لِنَصِيحَتِهِمْ مِنْهُ، وَإِنْ كَانُوا أَوْلُوهُ دُونِي فَمَا الطَّلَبَةُ إِلَّا قَبْلَهُمْ، وَإِنْ أَوْلَ عَدُوَّهُمْ لَعَلَى أَنْفُسِهِمْ»

در این عبارات، مذهب کلامی، موجود است؛ زیرا حضرت علی (علیه السلام) برای اثبات صحت ادعای خویش استدلال قاطعی آورده است که نزد مخاطبان مسلم است.

جنگ طلبی اصحاب جمل

با توجه به موارد گفته شده در مورد اهداف رؤسای جمل، کنار گذاشتن امام و در دست گرفتن حکومت با بهانه خونخواهی عثمان و جنایات آنها در بصره کاملاً آشکار است که اصحاب جمل قصد جنگ و خونریزی داشته اند اما با این حال امام (علیه السلام) برای معرفی بهتر ماهیت آنها و مجبور شدن به دفاع در برابر آنها، جنگ طلبی آنها را خصوصاً در خطبه های آستانه جنگ متذکر می گردد.

جدول شماره ۱۱

مضمون	شاهد	خطبه	فراوانی
جنگ طلبی اصحاب جمل	دَعَوْنَا إِلَى السَّخَطِ	خطبه ۹ نهج البلاغه	۳
	أَلَا وَقَدْ بَعَثُوا إِلَى أَنْ اِبْرَزَ لِلطَّعَانِ، وَاصْبِرْ لِلجَلَادِ	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	
	قَدْ كَسَفُوا الْآنَ الْقِنَاعَ وَآذَنُوا بِالْحَرْبِ	خطبه ۹ نهج البلاغه	
جنگ طلبی طلحه	طفق یعنی ابن عفان ظالماً، وجاء يطلبني يزعم بدمه	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	۱
جنگ طلبی زبیر	... نصب لي الحرب	خطبه ۱۷۴ نهج البلاغه	۱

این مضامین روشن می‌کند که اصحاب جمل برای رسیدن به اهداف خود حاضر به جنگ با خلیفه مسلمین شدند و شروع‌کننده جنگ، خود آنان بودند. امام علی (علیه السلام) همواره در فضای جنگ با وجود شجاعت و دلاوری فراوان، ابتدا صلح جویی و صلح طلبی را در پیش می‌گرفت. در جریان جنگ جمل نیز حضرت برای فیصله دادن کار و جلوگیری از جنگ میان اهل قبله و ممانعت از فتنه، بارها افرادی را جهت گفتگو با عایشه، طلحه و زبیر فرستاد، اما این رفت‌وآمدها و گفتگوها به جایی نرسید. با این حال امام (علیه السلام) اعلام نمود جنگ را آغاز نخواهد کرد و اگر آنان دست از صفا‌آرایی بردارند، بیگیرشان نخواهد شد، حتی طلحه و زبیر و علی (علیه السلام) مستقیماً در میان دو سپاه به بحث و گفتگو پرداختند و با آنکه زبیر تحت تأثیر سخنان امام، تصمیم به بازگشت گرفت، همراهانش مانع او شدند و مباحثات مستقیم هم اثری نبخشید (فرهمندپور، ۱۳۷۹: ۹۶ به نقل از تاریخ طبری، ۱۳۵۷: ۴ / ۴۹۱-۴۸۸ و ۵۰۹-۵۰۶) و اینگونه دو سپاه مسلمان وارد جنگی شدند که تبعات زیادی به دنبال داشت.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، همچون تحقیقات مختلف دیگر به دیدگاه امام علی (علیه السلام) در مورد دشمن‌شناسی پرداخته شده با این تفاوت که در پژوهش حاضر این کار به صورت اختصاصی در مورد اصحاب جمل (به خاطر ویژگی خاص آنها) و با یک روش نظام‌مند کدگذاری و مقوله‌بندی در قالب روش تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته است. مضامین مربوط به معرفی اصحاب جمل توسط امام علی (علیه السلام)، با توجه به وجوه افتراق و اشتراک آنها، در سه مقوله "پیش‌بینی شکست دشمن"، "نکوهش کنش ناپسند دشمن" و "افشاگری‌های سیاسی در مورد دشمن" دسته‌بندی شده‌اند. این مضامین در رابطه با معرفی اصحاب جمل جامع بوده و شامل حال (نکوهش کنش ناپسند)، گذشته (افشاگری‌های سیاسی) و آینده (پیش‌بینی شکست) آنها می‌شود. فراوانی "افشاگری‌های سیاسی امام (علیه السلام)"، بیشترین سهم را از بین مقوله‌های ذکر شده داراست و شامل زیر مقوله‌های بیعت شکنی طلحه و زبیر، بیان جنایات دشمن، افشای روابط سیاسی بین سران جمل، گمراهی اصحاب جمل، علم سران جمل به باطل بودن خودشان، بیان نقش طلحه و زبیر و سایر اصحاب جمل در قتل عثمان و جنگ طلبی اصحاب جمل است. بیشترین بسامد مضامین این مقوله نیز به بیعت شکنی طلحه و زبیر اختصاص دارد که نشانگر این است که در دیدگاه حضرت علی (علیه السلام)، بیعت شکنی یکی از موانع بزرگ پیشرفت جامعه اسلامی محسوب می‌گردد. به طور کلی، با بررسی زیر مقوله‌های مربوط به افشاگری‌های حضرت (علیه السلام) درباره اصحاب جمل مشخص

می‌شود که ایشان در معرفی دشمن، بیشتر از اینکه به ماهیت آنان بپردازد، عملکرد نادرست سران جمل را در مقابل خود مورد تأکید قرار داده است. با بررسی مضامین این مجموعه از مقوله‌ها روشن می‌گردد که ایشان، قدرت طلبی، دنیاگرایی، کینه، حسادت و مکر و فریب معاویه را زمینه‌ساز بیعت شکنی و جنگ افروزی اصحاب جمل معرفی نموده‌اند. در واقع سران جمل، تحت تأثیر هوای نفس و وسوسه‌های شیطانی، بیعت خود را با امام علی (علیه السلام) شکستند و گروهی از مردم و همسر پیامبر، عایشه، را با خود همراه نموده و به عنوان خون خواهی عثمان، قیام کرده و بصره را به عنوان مرکز توطئه‌های خود برگزیدند. امام (علیه السلام) برای اثرگذاری بیشتر، سخنان خویش را غالباً با ادات تأکیدی مانند «ألا، إن، لام تأکید، قد و حرف زائد» همراه نموده است. این قیدها در حقیقت در بردارنده دیدگاه و نگرش آن حضرت پیرامون مضامین ایراد شده بوده و با این روش سعی در تهییج و تشویق سپاه برای مقابله جدی با اصحاب جمل را داشته‌اند.

با روش متن‌پژوهی تحلیل محتوای کیفی می‌توان به کدگذاری و مقوله‌بندی مضامین بیانات امام علی (علیه السلام) در پیرامون دیگر حوادث و رویدادهای مهم و تاثیرگذار دوران حیات ایشان، بخصوص سال‌های حکومت‌شان، پرداخت.

منابع

- نهج البلاغه. تصحیح: صبحی، صالح، ۱۴۲۵ق، قاهره: دار الکتب مصری.
۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله، ۱۴۲۸ق، شرح نهج البلاغه، بغداد: دار الکتب العربی.
  ۲. باردن، لورنس، ۱۳۷۴ش، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی سرخابی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
  ۳. بحرانی، کمال الدین میثم بن علی بن میثم، ۱۴۲۷ق، شرح نهج البلاغه، قم: انوار الهدی
  ۴. حریری، نجلا، ۱۳۸۵ش، اصول و روش‌های پژوهش کیفی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
  ۵. فرهنگدپور، فهیمه، ۱۳۷۹ش، سیری در تطور خلافت اسلامی (از آغاز تا پایان سفیانیان (۶۴-۱۱۱ق)، قم: بضعة الرسول.
  ۶. طبری، محمد بن جریر، ۱۳۵۷ش، تاریخ الامم والملوک، قاهره: استقامه.
  ۷. طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، الأمالی، قم: دار الثقافة.
  ۸. کریندورف، کلوس، ۱۳۷۸ش، تحلیل محتوا (مبانی روش شناسی)، ترجمه: هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.
  ۹. کیوی، ریمون و کاپنهود، لوک وان، ۱۳۷۵ش، روش تحقیق در علوم اجتماعی (نظری و عملی)، ترجمه: عبدالحسین نیک گهر، تهران: نشر توتیا.
  ۱۰. محمدی مهر، غلامرضا، ۱۳۷۸ش، روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق)، تهران: دانش نگار.
  ۱۱. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۸ش، پیام امام امیر المؤمنین (علیه السلام): شرحی تازه و جامع بر نهج البلاغه، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
  ۱۲. مهرداد، ندا و دیگران، ۱۳۹۴ش، تحلیل محتوای کیفی، تهران: مرکز نشر بشری.
  ۱۳. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، ۱۴۱۳ق، الجمل والنصره لسید العترة، قم: کنگره شیخ مفید.
  ۱۴. محمودی، محمد باقر، ۱۳۷۶ش، نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مقاله‌ها:

۱۵. پیربدافی، فاطمه، ۱۳۸۸ش، « تحلیل محتوای کیفی و مطالعات موردی»، پیام پژوهش، سال نهم، شماره ۱۰۰، صص ۳۴-۳۷.

۱۶. تبریزی، منصوره، ۱۳۹۰ش، «تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی»، فصلنامه علمی پژوهشی علوم اجتماعی (دانشگاه علامه طباطبائی)، شماره ۶۴، صص ۱۰۵-۱۳۸.
۱۷. زرگران، فرخنده، ۱۳۷۸ش، «دشمن شناسی از دیدگاه امام علی (علیه السلام)»، مجله پاسدار اسلام، شماره ۲۰۹، صص ۱۴-۱۶.
۱۸. غروی‌ان، محسن، ۱۳۹۱ش، «بחי درباره علم غیب امام علی (علیه السلام)»، مجله پاسدار اسلام، سال سی و یکم، شماره ۳۶۶، صص ۲۲-۲۵.
۱۹. غلام پور، علی رضا، ۱۳۹۴ش، «رفتارشناسی سیاسی طلحه و زبیر بر پایه مکاتبات در دوره خلافت امام علی (علیه السلام)»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۳۷، صص ۶۹-۹۰.
۲۰. مقیاسی، حسن و فراهانی، سمیرا، ۱۳۹۳ش، «سبک شناسی لایه ای خطبه ۲۷ نهج البلاغه»، پژوهشنامه نهج البلاغه، سال دوم، شماره ۷، صص ۳۹-۶۲.
۲۱. مؤمنی راد، اکبر، ۱۳۹۲ش، «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج»، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، سال چهارم، شماره ۱۴، صص ۱۸۷-۲۲۲.
22. Mayring, P (2000). Qualitative content analysis. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum : Qualitative Social Research, 1 (2), Art. 20.
23. Hsieh, H. F, & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. Qualitative health research, 15 (9), 1277-1288.
24. Jick, T. D (1979). Mixing Qualitative and Quantitative methods : triangulation in action Administrative science Quarterly, 24 (4), 620-611.

